

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу. Від огляду письменності перекладної переходячи до оригінальної, передусім мусимо зазначити, по-перше, що оригінальність сеї літератури часто не дуже велика. Її твори часто дають не більше як приложення до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи святоотецькою літературою. Часом наші нібито оригінальні писання являються переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашім ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам). І тому що докладнішого аналізу над більшістю писань не переведено, переважна більшість сеї оригінальної літератури все зістається «під підозрінням», під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію, комбінацію й т. інше.

По-друге, величезна більшість сього оригінального письменства має дуже мало претензій на літературність — не багато більше часом, як й ті пам'ятки діловодства і законодавства, про котрі була мова вище. Такі, напр., різні релігійно-моральні поучення або сказанія, зложені без літературних претензій, з одиноким бажанням задержати в пам'яті якийсь важний з церковнорелігійного становища факт.

Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завжди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань. Студії в сім напрямі, над сею анонімною та псевдоепіграфічною літературою досі були ведені дуже слабо, принагідно і несистематично. Від часу до часу виловлювалось на виривки одно — друге — третє слово, в котрих добачали більш або менш виразні подіб-

ності до манери того чи іншого письменника, до тої чи іншої місцевості або часу, але не було серйозних проб перевести систематизацію сього матеріалу, досі не те що не виданого, але й не перечитаного, не аналізованого. Через те обертаємось в доволі невеликім числі творів, котрих авторство донесла нам традиція або аналіз змісту чи форми виявив скільки-небудь ясно їх приналежність певній добі, певній країні, або хоч загально — нашому письменству старої доби.

Ся маса неясностей, зв'язаних з приналежністю захованих писань, безмірно утруднює їх угруповання відповідно їх хронологічній добі і географічному, краєвому походженню. Приблизно п'ять століть часу, що обхоплює поняття нашої старої доби, на всім протязі нашої території, та ще з позакрайовими філіями сеї літературної школи, — се море доволі велике і простране, котре було б в великій мірі бажано поділити на менші хронологічні і географічні цикли, замість того «київського періоду староруської літератури», яким означувано всуміш те, що більш або менш певно, або хоч би тільки правдоподібно можна було зачислити до передтатарських часів. Одначе на сім пункті зазначилось чимале розходження.

В нашій науковій літературі вияснялось все докладніше, що татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ.

Науковий курс, таким чином, у нас ішов на знижку того татарського бар'єра, котрим відрізувано «київську добу» від післятатарських часів. В наукових же великоруських кругах пішов курс, так би сказати, на розклад київської доби. Київську добу, в її другій половині, уже XII в., стали розкладати на ряд місцевих літератур: київській літературі признавалась загальніша, всеруська роль тільки для XI в., в XII вона вже має тільки місцеве значення і поруч неї являється література чернігівська, турівська, галицько-волинська, смоленська, новгородська, суздальська і т. д.¹

¹ Так викладає історію старої літератури Келтуяла. «Идейно-литературное творчество въ Киевской области съ середины XII в. продолжалось. Но оно уже не имѣло общерусскаго значенія». «Образованіе въ половинѣ XII в. мѣстныхъ общественно-политическихъ центровъ повело къ возникновенію мѣстныхъ аристократическихъ литературъ. Послѣднія возникли и развивались подъ вліяніемъ литературы киевской,

З другої сторони, знайшла прихильників гадка академіка Істріна, який з поч. 1900-х рр. виступив на прою проти українських учених, в особі особливо Франка, за їх тенденцію, мовляв, горнути все під українське письменство і занадто вившати ролю Києва. Їм наперекір почав він коштом українських центрів будувати «суздальсько-володимирську» літературу XIII в., загортаючи туди все чим-небудь, хоч здалека і випадково, причеплене до північних центрів або не прив'язане занадто вже ясно і недвозначно до центрів українських. А при тім став доводити висщість сеї суздальської літератури в порівнянні з київською XI—XII вв. щодо «роботи мислі», ідейності, живого зв'язку з життям, політичною і національною свідомістю. На його погляд, «перша епоха» (кінчаючи XII віком) була «напрямую космополітичного», її література «безідейна», «коли не будемо штучно добачати ідею в тім, що християнська наука виявляється в староруських пам'ятках в чистій формі»; «в розвитку ідеї сей період нічого не дав» і т. д.

Се було висловлено дуже різко і зробило неприємне враження. Виглядало так, що київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно вважалася незрівнянно багатшою, яскравішою, культурнішою в порівнянні з пізнішою північною¹, поки

но онъ имѣли и свои особенности. Изъ этихъ литературъ до насъ дошли только нѣкоторыя произведенія слѣдующихъ областей: 1) Новгородской, 2) Смоленской, 3) Туровской, 4) Черниговской, 5) Киевской, 6) Ростово-Суздальской и 7) Галицко-волинской» (2 вид., с. 680 і 724).

Генетично се впливає з тез ак. Істріна, які він виставив спочатку в своїй рецензії курсу проф. Владимирова, а потім ширше розвинув в статтях «Изъ области древнерусской литературы» (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1903—1905). Він опротестував термін «київської літератури» і писав: «Ее можно назвать и киевской, но только въ томъ смыслѣ, если будемъ имѣть въ виду, что Кіевъ является наиболѣе крупнымъ центромъ просвѣщенія и литературы. Но при этомъ нельзя забывать, что наряду с Кіевомъ существовали и другіе центры, какъ напримѣръ: Смоленскъ, Новгородъ, Черниговъ, Галичъ. Кіевъ не объединялъ всей литературы до XIII вѣка; поэтому, если ее и будемъ называть киевской, то только потому, что Кіевъ являлся центромъ просвѣщенія. Но въ большинствѣ случаевъ нельзя сказать, гдѣ именно появился памятникъ; не вполне также ясно, въ чемъ состояла киевская литература, въ переводахъ ли перепискѣ, копированияхъ или въ самостоятельномъ составленіи новыхъ произведеній».

¹ Так, напр., Владимиров писав кілька літ перед тим в своїм курсі «Древняя русская литература киевскаго періода XI—XIII вѣковъ» (1900): «Нельзя не отдать предпочтенія древнему Кіеву въ его первыхъ шагахъ на пути блестящаго литературнаго развитія передъ всею послѣдующею древнерусскою литературою, въ которой не повторились ни Начальная Лѣтопись, ни Печерскій Патерикъ, ни Слово о полку Ігоревѣ. Почему? близкое ли живое общеніе съ самостоятельнымъ царствомъ —

вона вважалась інтегральною частиною руского, себто московського добра, тепер для декого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претензії «малороси». Ідеї ак. Істріна знаходили авторитетних прихильників і входили в науковий і шкільний оборот. Так, напр., московський професор Сперанський в своїх лекціях («Исторія древней русской литературы», 1914), згадавши про полеміку Істріна з «тенденціозними висновками» Франка, вповні приймає висновки Істріна, відтинає від «київського періоду» не тільки «Моленіє Данила» та проповіді Серапіона, але й «Патерик», «Пчолу», «Толкову Палею» і т. д. і починає ними просто-таки «період московський», вважаючи мало раціональною назву «володимиро-суздальського». Кінець XII, весь XIII і початки XIV в. для нього «період перехідний» між сими двома періодами — «київським» і «московським»: позбавлений власної фізіономії, він розвиває київську літературу, «але здебільшого вже не на київським ґрунті».

Супроти таких поглядів, представлених не раз дуже заслуженими і шановними іменами (ак. Істрін нині стоїть на чолі відділу руского язика і словесності Петербурзької академії, котрий здавна став найвищим авторитетом в пи-

---

Византією было причиною этого блестящаго развитія древнѣйшей русской литературы, или особенное благопріятное положеніе русских писателей, ихъ любовь къ литературѣ, ихъ развитіе и вниманіе современнаго имъ русскаго общества,— вотъ вопросы, отвѣтитъ на которые можно только путемъ сравнительнаго широкаго изученія собственно древнерусской литературы въ ея разнообразныхъ отношеніяхъ.

Ще більш ясно і рішучо ставив справу Ол. Н. Пипін. В своїм курсі (1898) він писав: «Древній періодъ есть время преобладающаго значенія Южной Руси; но въ последнее время поставленъ былъ и еще составляетъ предметъ споровъ вопросъ: какое именно племѣ представляла эта Южная Русь». І розповівши суперечку про те, чи єсть безпосереднє преемство між Україною XVI—XVII в. і старою Київською Руссю, освітивши і політичну сторону питання — трактування нового українського руху як чогось нового, надуманого, нанесеного, а не зв'язаного з історичною традицією, він казав: «Такимъ образомъ, еще въ древнемъ періодѣ надо предположить не одинъ этнографическій типъ. Собственно говоря, ихъ было нѣсколько: кромѣ южнаго кievскаго, сѣверный новгородскій, западный — бѣлорусскій и сѣверо-восточный — великорусскій. Главнымъ дѣйствителемъ и во внѣшней исторіи и въ образованности былъ южный Кіевъ».

Но какъ бы мы ни понимали отношенія древнихъ земельныхъ народностей и степень ихъ участія въ развитіи древнерусской цивилизаціи, на какомъ бы языкѣ не говорили въ старомъ Кіевѣ, домонгольскій періодъ вообще носить иной характеръ, чѣмъ послѣдующіе вѣка — характеръ свободной непосредственности и свѣжаго проявленія силъ: въ исторической жизни народа это была пора смѣлыхъ подвиговъ, широкаго распространенія народної области; въ дѣлѣ образованія пора живої восприимчивости, инстинктовъ просвѣщенія, оригинальныхъ начатковъ литературы и поэтического творчества» (I, с. 140 і 155).

таннях старої словесності), я вважаю потрібним зазначити своє принципіальне становище в сім питанні.

Розуміється, нічого не можна мати проти того, коли для висвітлення еволюції московської культури чи літератури історики включатимуть в свій розгляд ту чи іншу пам'ятку українського походження. Так само і українським історикам ніхто не заперечить права включати в свій розгляд еволюції української літератури пам'ятки, які територіально зв'язані з якимисьь великоруськими чи новгородськими місцями, але відбивають на собі напрями, ідеї, форми й культурні засоби Києва і потрібні, за браком іншого матеріалу, для доповнення і вияснення образу київської літератури і культури.

Але для сього нема потреби, всупереч реальним даним, записувати до московського інвентаря пам'яток немосковських, відмовляючи до них права їх ближчим спадкоємцям, ані витискати *made in Ukraine* на тім, що ближче і безпосередніше зв'язане з Новгородом чи Суздалем. Зовсім кепською прислугою для науки, культури й людської солідарності було б таке викривлювання історичних перспектив, котре б мало *per fas et nefas* доказати «общеруськість» (велико)русської літератури і вилімінувати тінь «малоросійських» претензій на яку-небудь участь в історичнім розвою східнослов'янської літератури і культури і тим поперти тези про нововидуманість і безвиглядність нового українського руху.

Але йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю, загнену російськими погодінцями, не буде в інтересах і нашої культури; краще буде випростувати справу по можності рівно, користаючи з науки і остороги, даної помилками російських дослідників, а не йти їх слідами.

Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общеруський» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту, який приблизно обіймає століття до смерті «Мстислава Великого», останнього дійсного представника київської гегемонії. Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова,— вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він «космополітичний» тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті «жаждущі научення», які постригались в київських монастирях, вчилися у київських «дідаскалів», вступали до кліру св. Софії чи св. Богородиці і т. д.

«Общероси» все ще пробують виїздити на пережитках Погодінської теорії, в її лагіднішому варіанті, данім Ягічем і Шахматовим після нашої полеміки з «великорусизмом полян» Соболевського, що, мовляв, Правобіччя було залюднене полудневим племенем, але за Дніпром, в Сіверщині, сиділи «середньоруси», предки великоросів, і Київ, як пограничний город, подібно як Москва, що лежала на межі середньоруського і північноруського розселення, був городом без етнічної фізіономії і не мав не тільки «малоруського», а навіть і «южноруського» характеру, тому його культура була тільки «общерусска», а не «южнорусска». Але великоросійство сіверян так само не може нічим бути доведене, як і великоросійство полян, і всі балачки про общеросійство Києва здебільшого являються останком старого великоруського всеросійства¹. Не буду повторювати писаного на сю тему і мною й іншими істориками та лінгвістами, се справа ясна і для всіх, хто нею інтересувався, являється вже безповоротно перейденою. Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою «общеруської», знов-таки до «русської» — великоруської — се завсіди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною.

По сих загальних замітках я обгрунтую свій поділ матеріалу староруської доби, маючи на увазі головні моменти в розвою українського життя: історії старої словесності як вияву соціального і культурного процесу України.

Століття XI—XII — се період першого розцвіту київської культури. Перед ним лежало століття інтенсивної культурної роботи, яка приготувала сю добу розцвіту. Бо з розцвіту ніщо не починається. Вище ми навели міркування про те, що християнізація і письменство мусили початись у нас значно раніше. Той факт, що найстаршою скільки-небудь хронологізованою пам'яткою нашої літератури являється слово «О Законі і Благодаті», твір високої літературної вартості, а притім органічно зв'язаний з життям, з традицією, який панує над нею, перейнятий гордою свідомістю своєї високої гідності і вартості,— сам по собі вже проречисто свідчить про інтенсивну попередню

---

¹ Див. мій перегляд цього питання в статті «Спірні питання староруської етнографії» («Статті по славяновѣденію, Петерб. Академії Наук», I, 1904).

культурну працю. Поруч нього, як такий же культурний документ, треба поставити старшу редакцію «Руської правди» (17 параграфів), яка по всякій правдоподібності являється кодифікацією права перед'ярославового і дає вислів еволюції державного ладу попередньої доби¹.

Нарешті, щось конкретне, якась Володимирова хартія новоорганізованій руській церкві, може лежати і в основі церковної устави Володимира. Її грубий анахронізм, який відстрашував від неї істориків,— те, що вона мішає охрещення Русі за Володимира з першим охрещенням за часів Фотія («въсприялъ есть святое крещеніе отъ грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго»,— каже в ній Володимир), вказує тільки на недокладність тої редакції, котру ми маємо. Може навіть бути, що в основнім тексті була тут якась згадка про Фотієве хрещення Русі і фундацію київської місії, тільки постилізована нещасливо².

Таким чином, в історії нашого письменства ми повинні припустити приготовчу стадію— тільки що досі не можемо ще вказати зовсім певних пам'яток не тільки літератури, але навіть письменності з сеї до Ярославової стадії. З найбільшою правдоподібністю можемо зарахувати сюди, власне, оту найстаршу «Руську правду»; дуже правдоподібно, що й слов'янські тексти умов з греками 911—972 походять з X віку, а не були перекладені з грецьких оригіналів в XI. Та не виключено, що ближчі палеографічні спостереження викриють щось старше і серед недатованих рукописів, які нині зачисляються до XI віку часом тільки тому, що сей вік здається найстаршим віком взагалі. І серед анонімної літератури, котру досі не вважали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, докладніший аналіз може ще вкаже дещо старше, або нові рукописні та мовні студії щось дадуть в сім напрямі, подібно як вказали недавно (див. вище) групу занесених на Русь старих західних пам'яток.

По сій приготовчій, перед'ярославовій добі іде століття, представлене іменами Іларіона, Якова, Феодосія, Нестора, Мономаха і вінчане великою київською літописною збіркою, закінченою в другім десятилітті XII в. Я назвав його добою першого київського розцвіту. Рахувати його можна від 1020-х рр., коли в Києві запанував Ярослав, замирившись з Мстиславом, або від Ярославового самодержавства 1030-х рр. до смерті Мстислава Вел.

¹ Про се в моїй рецензії Геца, *Das russische Recht* (1910), Україна, 1914.

² Перегляд питання в III томі «Історії», с. 285.

За періодом першого розцвіту настає те, що можна назвати золотим віком староруської творчості, який обіймає теж приблизно століття, від 1130-х рр. до монгольської руїни. Це період політичного упадку Києва, економічного занепаду Подніпров'я, колонізаційного відливу людності на захід і північ. Але, як то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розцвіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком. Це століття зазначене такими творами, як «Слово о полку Ігоревім», проповіді Кирила Турівського, повісті про київські усобиці XII в., печерські повісті,— в сумі се дає право назвати це століття золотим віком старої літературної творчості, котрої центром все ще зіставався Київ, а ареною полуднева Русь, Україна.

Експансія культурна і літературна в сім часі настільки розвинулась, що в різних землях виростають свої культурні центри, в котрих працюють виученики київської школи, збирають наоколо себе книжних людей, ведуть більш-менш самостійну роботу по київським взірцям, продовжуючи, поширюючи, поглиблюючи сю літературну, письменну працю, почату в Києві. Говорити на сій підставі про «турівську» чи «смоленську» літературу, як се робить дехто, розуміється, буде великим перебільшенням. Так само як великоруську літературу XIX—XX вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську — на київську, полтавську, катеринославську і т. д., не годиться се робити і для XII—XIII в.

Правда, сеї літератури не можна вже так рішучо об'єднувати під одною назвою київської літератури, як се робимо для попереднього, XI/XII століття: Київ уже не концентрує так повно і абсолютно літературної східнослов'янської творчості, як перед тим. Географічно вона більш розпорошена, потроху зв'язується з місцевим життям, його інтересами і тенденціями, емансипується від політичних інтересів київських і затрачує спеціально київський пункт погляду. Найскорше се діється в Новгороді, одвічним контрапункті Києва. Його і для попереднього часу треба б уважати в значній мірі самостійним культурним центром; але в сфері літературної творчості він проявляє себе мало: як ми маємо звідти багато копій, так мало маємо відти літературних творів¹. Потім політично

¹ До речі буде завважити те, що підчеркнено в наведеній цитаті Пилина, що Новгород як центр треба відділяти від великоруського, суздальсько-володимирсько-московського центру. Новгород репрезентував,

сепарується Суздаль-Володимир, і культурне, книжне життя там наростає, але в творчості сей новий центр проявляє себе також поволі. Місцева письменська праця зостається філіяцією київського центра, і Київ все-таки далі панує на протязі всього сього століття над сими всіми місцевими розгалуженнями, над усею експансією творчості, давніше скупленої в Києві. Се однаково треба сказати і про місцеві центри українські й інші східноєвропейські.

Зміст і інтенсивність тодішнього українського літературного життя ми не можемо вповні оцінити, не беручи в рахубу сих його розгалужень, і мусимо, щоб виробити собі суд про нього, втягати невідмінно і ті літературні, скільки-небудь характеристичні й важні твори, які можуть доповнити чим-небудь загальний образ.

В слідуєчій, галицько-волинській, або татарсько-литовсько-польській добі, що відкривається монгольським походом 1239 р., політична роля Києва гине цілком, культурна упадає далі.

На північнім сході починає концентрувати культурне життя Москва, хоч тільки від другої половини XIV віку, а властиво в XV віці тут справді наростає самостійна літературна творчість. Україна ж довго не може сотворити культурного осередку, який узяв би провід усього культурного життя її. Володимир, Галич, Перемишль, Луцьк, Львів — все центри місцевого характеру; тільки в другій половині XVI в. Львів здобуває всеукраїнське значення, котре слідом перебиває у нього відроджений під козацькою рукою Київ. В Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах. Але письменська спадщина всіх сил українських центрів разом незвичайно мала з сеї доби.

В парі з розпорошенням культурного життя йшло загальне пониження творчої енергії і сили в письменстві, як у нас, так і на півночі. Великоруська книжна творчість сеї доби теж дуже убога з літературного погляду, але там був, як сказано, центр, який консервував, громадив результати сеї творчості. Були інституції, заінтересовані в такім консервуванні, була сильна княжа власть, була консолідована ерархія, монастирі, аристократія, і кожний підбирав матеріал цінний для нього, коли не по літературності, то по своїм тенденціям. У нас же на Україні прилучались

можна сказати, четверту східнослов'янську народність, поруч теперішніх великоросів, білорусинів і українців. Москва знищила її, і вона згинула, властиво, без спадкоємців, коли не рахувати північновеликоруських діалектів.

несприятливі політичні, економічні, колонізаційні, національні обставини. Все ослабло, розбилося, розхиталось; змаліли не тільки засоби, а й енергія, послідовність і витривалість в обстоюванні своїх позицій, в громадженні літературного аргументу на їх оборону. Впала і енергія продукції, і енергія консервування, а більш дбайлива і запопадлива в сім напрямі Північ уже не цінила, не хапала, не консервувала нашого матеріалу. Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша з сих часів — з кінця XIII в. почавши і до першого відродження XVI в. — представляється так нужденно. Виглядає вона тепер безконечно гірше, безсумнівно, ніж була в дійсності. Розуміється, крім усього іншого й наукова робота в сім напрямі: вишукування й інвентаризації останків української письменності — велась досі незвичайно слабо. Але і при найбільшій енергії вона вже не буде спроможна реставрувати, а навіть зареєструвати багато затраченого, навіть за поміччю усної традиції, яка заховала і донесла до нас деякі останки, відгомони, висліди духового життя сеї темної доби.

Через те виникає для нас, хоч і з інших мотивів, той сам примус використовувати для пізнання культурного і письменського руху сих часів, за браком добре датowanego, безсумнівно зв'язаного з українськими центрами матеріалу, також і такий анонімний, непевного походження, а навіть і певно зв'язаний з іншими, не нашими центрами матеріал, про який можемо бути переконані, що він відбиває ті літературні та книжні течії й тенденції, які захоплювали собою і Україну, завдяки одноцільності церковної організації передусім. Не вважаючи на змагання українських земель до ерархічної самостійності, що починаються з фактичним перенесенням митрополичої резиденції на північ при кінці XIII в., ерархічна лучність, хоч і з перервами, досягла до початків XV в. Митрополит Кипріян, репрезентант полудневослов'янського відродження, був ще спільним митрополитом, який своїми об'їздами удержував в повній лучності північні і полудневі епархії, і нова хвиля полудневослов'янської відродженої книжності, зв'язана для нас з іменами Кипріяна і його братанича Цамблака, являється останньою спільною культурною хвилею, яка розтікається по всій Східній Слов'янщині, об'єднуючи спільним літературним інтересом, смаком, культурним запасом землі українські, великоруські, білоруські. По сім ерархічна єдність уривається, культурні й літературні взаємини слабнуть. Московщина, що підбиває собі в тім часі новгородські землі, і такі опозиційно настроєні